

CSABA LÁSZLÓ

A kis országok világgazdasági alkalmazkodása

A cikk azt a kérdést vizsgálja, hogy a globalizálódás és a megafúziók világában életképesek lehetnek-e a kis országok, s ha igen, milyen feltételekkel. Az írás azt igyekszik igazolni, hogy a műszaki fejlődés új iránya és a nemzetközi pénzügyek formálódó reformja megnöveli az alkalmazkodásra kész kis nemzetgazdaságok életképességét. Ez a sikeres regionális integrálódásuk alapja, nem pedig fordítva. A globalizáció új esélyeket ad a kicsiknek.*

Az 1997–1999. évi pénzügyi ragály mindenkiben tudatosította, hogy az átalakuló országok *kis, nyitott gazdaságok*, amelyek jóléte és fejlődési lehetősége jórészt világgazdasági környezetüknek a függvénye. Ezt egyértelműen bebizonyította az 1998. augusztusi orosz pénzügyi összeomlás. Ekkor egy önmagában – belső feltételrendszerében – sikeres árfolyamalapú stabilizáció a kelet-ázsiai pénzügyi válság áterjedésének és az olajárak összeomlásának áldozatává vált.¹

Mit lehet tenni a világgazdaság kilengései ellen? A legfőbb törekvés a nemzetközi pénzügyi rendszer reformjára, a nemzetközi bankfelügyelet erősítésére, a bázeli tőkemegfelelési elvek átértékelésére (*Bonte* [1999]) és a nemzetközi pénzügyi instabilitást mérsékelő intézkedések és intézmények (*Rogoff* [1999]) kialakítására irányul. Ezzel szemben érdemes lehet a megközelítés megfordításával kísérletezni, és a világgazdaság *árátvevői*, azaz a kis nemzetgazdaságok szempontjából megvizsgálni ugyanazt.

Az országméret politikai gazdaságtana

Lehet-e egyáltalán közgazdasági értelmet tulajdonítani az országméretnek? A hatvanas és a hetvenes években hazánkban éles vita tárgya volt ez. A közkeletű közgazdaságtani és politikatudományi (bevezető) kézikönyvek tárgymutatóiban sem szerepel ilyesmi.² Emelt szinten azonban több vezető egyetemen tanítják a kis, nyitott gazdaságok makroökonómiáját (*Obstfeld*–

* Ez a cikk a *Bara Zoltánnal* közösen szerkesztett angol nyelvű kötet (*Bara–Csaba* [2000]) zárótanulmányának átdolgozott és kibővített változata. E könyv a 3. Budapest EACES Workshop (1999. szeptember 3–4.) válogatott tanulmányait tartalmazza. Köszönettel tartozom *Lányi Kamilla* kritikai észrevételeiért.

¹ Az 1998. közepi olajárak 9 dollár körül voltak, míg 2000 első félévében 32 dollárra nőttek. A rubelnek a negyedére értékelése (és az ebből adódó importkiváltás), valamint a készletre termelés magyarázza az 1999. évi orosz „növekedési csodát” (*DIW* [1999]).

² A *Samuelson* és *Nordhaus* [1987] jegyezte általános közgazdaságtani tankönyv harmadik kötete (38–40. fejezet) ugyan számos világgazdasági kérdést elemez, de nem országméret szerint tárgyalja a nemzetközi összefüggéseket.

Rogoff [1998]), sőt, Nobel-díjas szerzők (Solow [2000] 156. o.) éppen ebben látják az általános közgazdaságtan jövőbeli fejlődésének súlypontját. Emellett politikai-történelmi földindulások idején, amikor az államhatárokat egyetlen nemzedék élete folyamán többször is átrajzolhatják, és/vagy emellett a gazdálkodás külső feltétel- és szabályrendszere is (mind a szabályok *mibenléte*, mind *területi érvényük*) többször átalakul (például a rendszer oda-vissza váltásakor, szétesésekor vagy a hadigazdaság bevezetése és felszámolása idején), rendre elméleti elemzések tárgyává válik az országméret *jólétre* gyakorolt hatása.

Esetünkben nem triviális, hogy a szovjet birodalom összeomlását követően a nemzeti kérdés miért lángolt fel olyan hevesen és sokszor senki által sem várt formákban. A nemzetközi kapcsolatok elmélete (Balogh [2000]) legalább tíz okot sorakoztat fel a nem pusztán Közép- és Kelet-Európában megfigyelt nacionalizmus térnyerésének magyarázatára.

Ezek közé tartozik a nemzeti kérdés sok évtizedes elhallgatása a második világháborút követő időszakban, ami a náci szellemi örökség elleni küzdelem jegyében mindenféle nem univerzalisztikus gondolat tagadásával járt. Ehhez társult az összeurópai humanista ideálok hatásának túlértékelése, a saját történelemmel való szembenézés beteges kerülése (nemcsak Ausztriában, Magyarországon, Franciaországban és Oroszországban), valamint az előző korszak értékrendjének és stabilizáló intézményeinek szétesése. Az ideológiai és hatalmi légüres térben a Nyugat elvesztette azt az ellenség(kép)et, amire saját felsőbbrendűségi érzését alapoz(hat)ta. Az egykori politikai Kelet pedig tájolósi pont nélkül maradt, ami a legtöbb társadalmi mozgalomra érvényes. Számos földrajzi térségben, nemcsak Délkelet-Európában, hanem a posztszovjet régióban is, a hidegháború utáni világrendben indult meg az a nemzet- és államépítés, ami a 18–19. századi Nyugat-Európa történelmét meghatározta. Itt a modern polgári (nem etnikai vagy rendi) nemzet konstituálásától az államhatárok – a területi keretek – kialakításáig egy sor kérdés van forrásban, egymásnak feszítő érdekek, értékek és stratégiák kavalkádjában.

Míndez nemcsak a Jalta utáni, hanem az első világháborút lezáró versailles-i nemzetközi rendszer végét is jelzi, ami valóban alapvető kérdések újragondolására kényszerít. Ezek közé tartozik a nagy birodalmi egységekből kivált vagy kimaradt (Svájc) országok gazdasági életképessége is. E fölvetésnek hosszú előtörténete van. Különösen az egykori vezető államokban vetődött fel a húszas évektől wilsoni elvekre hivatkozva létrehozott kisállamiság (*Kleinstaaterei*) és a tömegtermelésre alapult ipari társadalom szükségleteinek összeegyeztethetatlensége. A megoldást a híres osztrák közgazdász, Kurt Rotschild a *nemzetközi kereskedelemben való fokozott részvétel* útján látta elérhetőnek, amiben a két háború közti gazdasági nacionalizmus és állam vezérelte kétoldalúság jólétromboló hatásának bírálata fogalmazódott meg (Rotschild [1944]).

Ennél jellemzőbb volt a korra Bibó István 1946 publikált álláspontja, ami a kelet-európai kisállamok nyomorúságát hangoztatta, felelőssé téve az öncélú nacionalizmust azért, hogy a totális eszméknek és a náci hatalomnak kiszolgáltatottá tette a térség országait (Bibó [1986]). Ebben a felfogásban a megoldás az egymás *szomszédságában* élő, a demokratikus elvek iránt elkötelezett, azaz *hasznos értékrendű* országok *közössége* lehet. Csak így lehet jólétet teremteni, és a két háború közötti „zsákutcás fejlődést”, a „torzult lelkiakat” hatását leküzdeni. Ez a felvetés értelemszerű rokonságban van Adenauer és Schuman Európai Egyesült Államok tervével, ami a reálpolitika kompromisszumaként az Európai Szén- és Acélközösség (Montánunió) 1951. évi megalapításában csúcsozott ki. A Montánunió a fegyverkezés szempontjából akkoriban legfontosabb acél- és szénipari ágazat közös tervezésével, fejlesztésével és irányításával eleve lehetetlenné tett egy negyedik német–francia háborút.

Érdemes kiemelni, hogy a nyugat-európai tapasztalatokat általánosító integrációs irodalom jó része a mai napig is a nemzetállam meghaladottságával érvel: a szűk, szakosodott hazai termelési kapacitás és a korlátlan belső – széles választékú – kereslet közötti ellentmondás áthidalásának szükségszerűségére hivatkozik. Az integrációs végecél – franciául: *finalité* – a mai napig is a föderális európai állam kialakításában látja.

Mivel ez a végecél gyakorlatilag elérhetetlennek bizonyult, a kis országok életképességét firtató kérdésre kétféle válasz fogalmazódott meg.

Az egyiket a nemzetközi integráció irodalma adta, ami a politikai és az intézményi integrálódást – fokozatos folyamatként – továbbra is az egyetlen kivezető útnak láttatta. E gondolkör egyik legjellegzetesebb megjelenítője a Nemzetközi Közgazdasági Társaság világkongresszusi kötete (*Machlup* [1975]) volt, ahol a keleti és a nyugati integráció párhuzamait emelték ki. Igaz, a keleti gazdasági blokk iránti mérsékelt lelkesedés nemigen mérhető a nyugat-európai háború utáni nemzedék őszinte idealizmusához. Így azután a kötetben megjelenő (fél)hivatalos keleti elemzők nem sok hajlandóságot mutattak a nemzeti szuverenitásról való lemondásra (az oroszok értelemszerű kivételével, hisz a szovjetség fogalmilag már a belső birodalomban is az ő vezető szerepükkel volt azonos; még orosz államapparátusra sem volt szükség). Ha most eltekintünk a politikai összetevőtől,³ az integrációs iskola alapvető *kételyeit hangoztatta a kis nemzetgazdaságok hosszabb távú életképességével szemben.*

Érthető okokból főleg az angolszász országokban létezett egy *másik*, mérsékeltbb irányzat is e kérdésben (*Robinson* [1960]). Ez inkább csak a *nemzetközi szakosodás* és persze a *nemzetközi kereskedelem* előnyeinek erőteljesebb érvényesítését, azaz a *kifelé fordulást* szorgalmazta az árátvevő és sok tekintetben sebezhető kisországi lét hátrányainak leküzdésére. Az idézett – sokáig meghatározó – kötet meghatározása szerint a 10-15 millió lakosnál kevésbé népes ország számít kicsinek. Jellemzője, hogy *eleve nem lehet elég nagy* a legtöbb termék termeléséhez. Belső piaca a versenyképes termeléshez szűk, a nemzetgazdaságon belüli munkamegosztás korlátok közt növelheti csak a hatékonyságot, így az ország jobban ki van szolgáltatva a világgazdasági konjunktúra hullámmásának. Mindehhez társul, hogy eleve *kevésbé* képes öntörvényét (saját belátását) követő, *endogén* gazdaságpolitika vitelére, továbbá, hogy a belső kooperáció eleve alacsonyabb szintű (kevesebb és kevésbé teljesítőképes beszállítóra lehet számítani). Ez – *Brada* [2000] megfogalmazásában – az ipari korszak szemlélete, ahol a nagy szervezet, a nagy sorozat, a nagy mennyiség mindennél többet jelentett. Így a nemzetgazdaság nemzetközi integrációs felfogása – mai szóval – „mikroökonomiailag megalapozott” volt

Érdekes, bár mai szemmel nem meglepő, hogy az ötvenes és a hatvanas évek „aranykora” egyik megközelítést sem támasztotta alá tényanyaggal. Sem az Európai Közösség, sem a KGST nem tudta elmélyíteni integrációját. Ráadásul ebben az időszakban több kis nemzetgazdaság, amely távol maradt az integrációs csoportosulásoktól, különlegesen jó gazdasági teljesítményt ért el. Ezt *nem lehetett az integrációs piacnak vagy az erősödő szakosodásnak betudni.* Ausztria, Svájc, Svédország, Finnország és Spanyolország anélkül fejlődött másokat maga mögött hagyó lendülettel, hogy a politikai integrációs csoportok bármelyikében⁴ részt vett volna. Ezen országoknak eltért a fejlődéstörténeti öröksége, más-más volt a szociális modellje, és más-más gazdaságpolitikát követtek.

Nem meglepő, hogy a magyar közgazdászok úttörő szerepet játszottak a kis országok életképességének igazolásában, méghozzá a korabeli fő áram ellenében. Kádár Béla részletesen bemutatta, hogy kifelé forduló, versenyképesség-pártoló gazdaságpolitikával kis nemzetgazdaságok is sikeresnek bizonyulhattak, s ezt statisztikailag is igazolta (*Kádár* [1971]). Ez élesen szemben állt a fejlődésgazdaságtan korabeli hitvallásával, ami importhelyettesítés révén kívánta a „helyes” és egyben „független” fejlődést megalapozó gazdaságstruktúrát létrehozni (és azt természetesen kivonni a világpiac ellenőrzése alól). A hetvenes évek két

³ Ennek persze gazdasági eleme is volt, a makro- és mikroszintű döntéseket megalapozására képes egyensúlyi árak hiánya, amitől semmilyen közösségi döntés nem lehetett és nem is volt hatékonyabb a nemzetinél. E – *Ludwig von Miseshez* visszavezethető – kritikát a korabeli nyelvezeten és irodalom bemutatásával, de máig ható érvénnyel lásd *Csaba* [1984].

⁴ Az 1960–1994 között létezett Európai Szabadkereskedelmi Társulás (EFTA) már nevében is elhatárolódott a szabad árucserén túlmutató gazdasági és politikai integrációs kezdeményezésektől; Spanyolország ennek nem volt tagja (EU-tagsága óta pedig növekedése lelassult).

olajárrobbanását követő átrendeződések ismét felértékeltek az elzárkózás gondolatát. A „béketáborban” a KGST-önellátás, a „harmadik világban” az új nemzetközi gazdasági rend lett a jelszó. Másik kötetében Kádár Béla a világgazdaság elemzésével bemutatta: továbbra is az exportorientált politikát folytató országok maradtak a sikeresek, még ha nyersanyagszegények és kis méretűek is (Kádár [1979]). A regionális politikai csoportosulások szerepe a globális műszaki és pénzügyi átrendeződésekkel szemben háttérbe szorult.

Ez a felismerés mind idejében, mind tartalmában összhangban állt a korabeli nemzetközi közgazdaságtannal (Balassa [1981]), ami ugyancsak a kifelé forduló, exportorientált, versenyképeség-növelő politikát ajánlotta a világgazdasági megrázkódtatások ellenszereként. Az újonnan iparosodott országok ekkorra már kétségbevonhatatlan sikere éppen azon alapult, hogy képesek voltak kiszakadni a természeti és földrajzi meghatározottságuk béklyójából, és kereskedelmi-pénzügyi döntéseiket nem elhelyezkedésük és nem történelmi determináltságuk alapján hozták meg. Mind Balassa Béla, mind Kádár Béla azt emelte ki, hogy ez feltételezte a regionális együttműködés leértékelését, és a politikai meghatározottságokon túllépő, a tengerentúli üzletfeleket is bevonó stratégiát, ha épp e távoli piacok (lehettek) a vevők az újonnan iparosodott ország komparatív előnyeivel összhangban megtermelt javak felszívására.

Bizonyos értelemben ez az irányzat elütött a kor liberális közgazdaságtani főáramától, hiszen a kifelé forduló országokban erős, fejlesztő állam volt, előre kijelölték a győzteseket, eltorzították a belső árakat (közvetve mindent a külpiaci sikernek rendelve alá). Viszont főleg az európai kis országok sikertörténetei nem kötődtek az állami intervencionizmushoz. Igaz, eközben a világméretű és a regionális kereskedelmi nyitás a GATT és az EFTA keretében folyt; a nem mezőgazdasági termékkörben pedig megnyílt az Egyesült Államok és az Európai Közösség piaca is. Ez nem csak Japán, hanem más „későn jövők”, így a kelet-ázsiai újonnan iparosodók és az integrációkon kívül rekedtek/maradtak számára is lehetőséget adott piaci oldalról a kitérésre.

A hetvenes és a nyolcvanas évtizedben, a kis nemzetgazdaságok különleges életerőről adtak tanújelet, méghozzá nem is elsősorban az olyan sajátos adottságú országokként, mint Kuvait, Monaco vagy Brunei. 1998 végére az egy főre jutó jövedelem szerinti tíz leggazdagabb ország közt ott találjuk Norvégiát, Svájcot, Dániát, Izlandot, Belgiumot, Ausztriát és Hollandiát, de a hagyományos definíció értelmében ide tartozik Kanada is. Ekkor az első tízbe a nagy országok közül csak az Egyesült Államok és Japán került be (*Wall Street Journal Europe*, 2000. január 4.). A méret és a jövedelemtermelő képesség láthatólag nem függ össze.

Ennek a tapasztalatnak a fényében érdemes újraértékelni a kétpólusú világrend megszűntével létrejött nagyszámú új állam életképességét. Röviden szólva: az új tagállamok némelyike régi függetlenségét nyerte vissza, mások viszont történelmileg új államalakulatok (Bosznia, Moldova, Macedónia, Szlovákia és Szlovénia). Az integrációs iskola uralma és a nemzetközi kapcsolatok irodalmának sajátosságai miatt e fejleményeket többnyire *romboló jellegűnek* vélik.

Ennek megfelelően a politológiai érvelés a hatalmi vákuumtól óvott, és a szétesés tovaterjedésének – az afrikanizálódásnak – a veszélyére figyelmeztetett. A gazdasági érvelés a nagy piac előnyeit, a regionális kereskedelmi kapcsolatok megőrzésének fontosságát hangsúlyozta, vám- és fizetési uniók létesítéséért kardoskodott. E nézetek szerint a dezintegrálódás lehet ugyan érzelmi vagy nemzeti szempontból előrevivő, gazdaságilag azonban *eleve* csak káros lehet. A nemzetközi szervezetek időt és energiát nem kímélve próbálták a „karámon belül” tartani az „elbitangolókat”. Jól példázza ezt a Nemzetközi Valutaalap rubelövezetet támogató fellépése 1992–1993-ban, vagy a balkáni vámunió szorgalmazása amerikai és uniós elemzők részéről 1999-ben.

E fölvetések közös vonása az, hogy elvonatkoztattak a „válság előtti” rendszerek né-

hány meghatározó jellegzetességéből, így a *hatékonyság szembeszökő hiányától* (mikro- és makroszinten egyaránt), továbbá az egyéni és közösségi politikai és vállalkozási *szabadság hiányától* is, pedig ez a korabeli ENSZ- és EBESZ-dokumentumokban is már általános elismerést nyert (de nem érvényesült). A régi rendszernek természetesen nem a jó árak hiánya volt a legfőbb fogyatékosága. Ebből azonban közvetlenül következett, hogy sem makro-, sem mikroszinten nem születhettek és nem is születtek helyes forrás-allokációs döntések. Ezért e rendszerek megszűnte – a szabadságjogoktól függetlenül is – önmagában hatékonyságjavító hatású.

A túl nagy méretű (állami) szervezetből, a túlközpontosításból fakadó koordinációs nehézségek természetesnek mondhatók, sőt el sem kerülhetők. Minél nagyobb jelentőséget tulajdonítunk a pénznek a modern piacgazdaság karmesteri szerepében (*Riese* [1990], *Dietz* [1991]), annál súlyosabbnak látjuk a pénzt passzív szerepre szorító, helyét hivatali döntésekkel kiváltó nehézkes, központosított irányítási gyakorlat szükségszerű hatékonyság- és jólétromboló hatását. Így e torzulás kiiktatása, a decentralizáció és a releváns pénz bevezetése mind a koordinációt, mind a hatékonyságot javította,⁵ már csak információfeldolgozási okokból is. Ebben az összefüggésben másképpen látjuk az egykori óriásgépezet kisebb, kiszakadt részeinek életképességét. Ha utólag nem tulajdonítunk mitikus hatékonysági tartalékot az összeomlott rendszernek, akkor közgazdaságilag *elkerülhetetlen* volt, hogy a szétesett birodalom *bizonyos egységei* – már csak spontán illeszkedés útján is – *jobb helyzetbe kerüljenek*. Ha ezt tudatos és célirányos intézményépítés és szakszerű gazdaságpolitika is alátámasztja, az átalakulás *dinamikusan* is hatékony, és ezért önfenntartó is lesz.

Az új államok tapasztalata természetesen sokféle. Bert van Selm kötete az elsők közt világlátta meg a folyamat eredendő *kettősségét* (*Selm* [1994]). Egyfelől a szovjet utód-államok némelyike jól tudott élni a szabadsággal, másfelől viszont a függetlenségre elvileg leginkább alkalmas (fejlett, iparosított, nyugati határszélen lévő) Ukrajna számára gazdaságilag nem sok jót hozott az önállósulás. Az idézett kötet kiemelte: nem a természeti vagy a tényezőadottságok, hanem a spontán folyamatoknak formát adó intézmények a meghatározók. Ha ezek korlátozzák (netán kiiktatják) a járadékvadászatot és a korrupciót, ha nem a hivatali alku a profit fő forrása, akkor egyedül könnyebb, mint a szovjet közösségben. E feltételek híján a *lehetőségek* és a *valóság* közti különbség szakadékká szélesedik.

Ez a felismerés igazolódott a balti államok esetében (*Haavisto* [1997]). A többségi iskola szerint e törpeállamoknak eleve káros a függetlenedés, főleg a globalizálódó világban. Ezzel szemben – leginkább Észtország példázza – a rendszerváltó SLIP-feladatok⁶ megoldásával mind a kiválás, mind a növekedési pályára állás eredményesen végbevihető. Jól látható itt is, hogy az intézmények és a gazdaságpolitika szakszerűsége fontosabb a tényezőadottságoknál, vagy épp a szovjet gazdasági komplexumba történt beépültség mértékénél.

A kelet- és a nyugat-európai dezintegrációs folyamatokat egybevetve, Bruno Dallago az olsoni kollektív cselekvés elméletét alkalmazta annak igazolására, hogy a *dezintegrálódás is lehet hatékonyságfokozó* (*Dallago* [1995]). A nagy országok feldarabolódása nem föltétlen vég nélküli szétesés – afrikánizálódás –, hiszen a modern nemzet közhasznú jószág, és ekként működve határt szab a folyamatnak. E felfogásban a nacionalizmus a tulajdonjogok újraelosztásába történő *befektetés*, ami olyan új egyensúlyt teremt a régi helyen, ami a változást kezdeményezők előnyére alakítja át az induló helyzetet. Ráadásul még azt sem indokolt feltételezni, hogy ez a folyamat zéró végösszegű játék, vagyis hogy

⁵ E helyütt nem tárgyalhatjuk a *késletelés* szerepét (előbb rosszabbnak kellett lennie, mielőtt jó lehetett).

⁶ Stabilizálás, liberalizálás és privatizálás = SLIP (angol szójáték).

a többiek *feltétlen* rosszul járnának (amint azt az integrációs iskola sugallja). A dezintegráció kifejezetten hatékonyságnövelő, amennyiben közvetlenebb kapcsolatot teremt a határtermelékenység és a bérek közt, továbbá amennyiben megszünteti azt az információs aszimmetriát (és a belőle adódó koordinációs zavart), ami a korábbi helyzet velejárója volt.

Ezt az elemzést igazolja az Európai Unión belül megfigyelhető erősödő *regionalizálódás*. A Blair-kormány decentralizáló intézkedései Európa egyik legjelentősebb átrendezéséhez vezettek (a konzervatív sajtó már a szétbontott királyságként aposztrofálta Nagy-Britanniát). Az elszakadási törekvéseknek is határt szabhat a szubszidiaritás, ami az EU elmélyülésével társulva, a teljes kiválást Baszkföld, Flandria vagy Korzika számára értelmetlenné teszi. Hasonlóképp: a kilencvenes évek decentralizálása jórészt leszerelte az elszakadási mozgalmakat, az ETA ellen Bilbaóban is rendszeresen tömegek tüntettek. Németországban a tartományoknak hagyományosan nagy szerepük van, eltérő oktatási és finanszírozási gyakorlatot folytatnak. Ez a vonás a svájci kantonok esetében még erősebb. Egyszóval a demokratikus politikai gyakorlat és a piacconform intézményrendszer (nem annyira az újraelosztás és a központosítás erősítése⁷) teret adott a területi önállóság megerősítésének, egyben elejét vette a szövetségi államok felbomlásának is.⁸

A keleti dezintegrálódásban a legtöbb – bár nem minden – utódállam a hagyományos *állam vezérelte* intézkedésekkel fogott hozzá a *nemzetépítésnek*, és ennek megfelelő proteccionista gazdaságpolitika révén fedezte az új *államalakulat* megszervezését és fönntartását. Valószínűleg az a – nacionalista és a szocialista doktrínából egyaránt levezethető – tévhit is munkált, ami szerint a válságkezelés „természet adta” módja a bürokratikus sürgés-forgás (hiszen a piac állítólag gyenge és erre „úgysem lenne képes”).

Mi tehát az alapvető különbség a Kelet- és Nyugat-Európában kirajzolódó folyamatok között? Nyugat-Európában a hagyományos állami keretek és az újraelosztás dezintegrálódása a világméretű információ-, szervezeti, tőke- és technikaáramlásba való szerves beépüléssel társult. Kelet-Európában épp e „külső” feltételek hiánya tette a dezintegrálódást rombolóbb, gyakran jólétszökkentő hatásúvá.⁹ Mint Szlovénia, Észtország, Csehország és Szlovákia példázza, a dezintegráció térségünkben is lehet *egyszerre* jólét- és szabadságnövelő, a korábbi elrendezésekhez (illetve azok megítéléséhez) képest. A világgazdasági tizek klubjához hasonlóan a rendszerváltó országcsoportban is *főképp kis országok vannak az élbolyban* (Lengyelország az egyetlen kivétel). Ezt jórészt éppen a technológia-, a tőke-, az információáramlás és a szervezet ama átalakulása magyarázza mindkét esetben, ami leértékelte a méretgazdaságosság szerepét, és egyszerre mind a vállalat, mind a nemzetgazdaság határait viszonylagossá tette. Így a kis nemzetgazdaságnak *posztindusztriális* felfogásban van mikroökonómiai létalapja. Ez lehetővé teszi, hogy kisebb közösségek, kisebb sorozatok, kisebb szervezetek találják meg számításukat a piacon, mint egy évszázada (*Brada* [2000]). Az „életképes minimum” ekképpen egyértelműen kisebb lett.

Míndez nem teszi mellékessé az országméret szerepét. Mint *Torsten* [1998] formális elemzéssel igazolja, az országméret befolyásolja a kereskedelem szerkezetet. A kis országok sokszor jobban ellátottak emberi tőkével, és ezért K+F-igényesebb termé-

⁷ A némelyek által az EU-ban is a szolidaritás mércéjének kikiáltott újraelosztás éppen ellenkezőleg hat, ahogy a két délnémet tartomány pénzügyi egyenlősdiét nehezményező alkotmányos beadványa, Belgium két részre oszlása vagy Dél-Olaszország tartós elmaradása ezt érzékeltetheti.

⁸ Későbbi monografikus elemzések (*Bartus* [1999]) sem tudtak *algoritmust* adni arra, hogy meddig mehet el a fölbomlás. A tisztán gazdasági elemzés nem képes megmondani, mekkora az a *legkisebb egység*, amire költség-haszon vizsgálatok végezhetőek, továbbá hogy mikor előzi meg, és mikor erősíti az elszakadást a decentralizálás.

⁹ Érdekes párhuzam: ha az integrálódás egyetlen vagy fő sikermércéje a GDP többletnövekménye, az EU sem mondható sikeresnek. Mint *Vanhoude* [1999] igazolja, a piacméret hatása elmarad, sőt elhanyagolható a Solow-modell hagyományos tényezőinek hatásához képest.

kekre szakosodnak. Ezzel szemben a nagy belső piacú országokban nem feltétlen specializálódnak a skálahozadék szerint előnyben lévő tevékenységekre s e képlet szerinti munkamegosztásra. Végül mind elméletileg, mind empirikusan igazolható, hogy a kisebb országok GDP-jükhöz képest kiterjedtebb jóléti állami újraelosztással kompenzálják lakosságukat a világgazdasági hullámzások hatásaiért (Rodrik [1998]).

A kis nemzetgazdaságok egészsége gyakorta az őket körülvevő térség *egészségének* függvényévé válik (Armstrong–Read [1998] 578. o). Ezt szemlélteti a kirgiz reformok sorsa, ahol bármit tesz is a kormány, az ország egyszerűen túl kieső helyen fekszik ahhoz, hogy a befektetők látóhatárába kerülhetne. Ezzel szemben a szerkezeti reformokban nem jeleskedő Szlovákia és Szlovénia közvetlenül profitál abból, hogy az európai növekedési gócpontnak számító Friuli–Veneto, illetve Bajorország–Baden–Württemberg közelségében fekszenek, erős munkamegosztási szálakkal kötődnek hozzájuk (Soós [2000]).

A kis államok kiemelten haszonélvezői a *sokoldalúság* és a *kollektív* intézmények térnyerésének – mind a *kereskedelem*, mind a *biztonságpolitika* terén. Az előbbi területen az erősebb tárgyalófél által kivívott kedvezményt kiterjesztik (a WTO-ban) a többiekre, ami végső fokon a potyautasság egyik esete. Egyidejűleg a WTO-ban intézményesült – és nagy nyilvánosságot kapó – sokoldalú és független döntőbíráskodás gátat vet a nagyobb erő egyoldalú bevetésének, ami például az amerikai kereskedelempolitika szokásos eljárása volt.¹⁰

Hasonlóképpen lehetséges ugyan az egyéni (semlegességi) katonai védelem, költségét azonban jól mutatja, hogy Svájc közel 400 ezer (!) embert sorozhat be. Nemcsak a mozgósítás, az elrettentés és a logisztika terén is óriási előnyt élvez kollektív védelemi rendszerben a kis állam, amely itt egyes tevékenységekre szakosodhat, míg a védernyőt a szövetség egésze (főképpen legerősebb tagja) tartja fenn. Ezért a kis ország GDP-hez mérten viszonylag *nagyobb arányú* hadiköltségvetése indokolt, ami még mindig elmarad az eredményes önvédelem igényelte reális szinttől.

A kis országok számára életbevágó, hogy helyesen határozzák meg *monetáris és árfolyam-politikájukat*. Míg a nyolcvanas és a kilencvenes évtized pénzületi krédója a más valutához kötött árfolyamrendszer volt, ahol a stabilitást (fixponti szerepet) és a rugalmasságot lehetett összeházasítani, az ázsiai válság hatására mind az elmélet művelői (Schuler [1999]), mind a gazdaságpolitikai tanácsadók (Goldstein [1999]) elutasítják ezt a megoldást. Ma az a vélemény, hogy a kötött árfolyam a valuta elleni spekuláció közvetlen kiváltója, hiszen a kockázat egyoldalú (sokáig védik a valutát, bármi áron), az információ pedig megosztott, és a jegybank nem lát bele a befektetők kártyáiba. Ugyanakkor a monetaristák által régóta ajánlott szabad lebegtetés elfogadhatatlannak bizonyulhat a kis, nyitott gazdaságokban, ahol a kivitel értéke esetenként a GDP 100 százalékát is meghaladhatja. Az árfolyam rendszeres nagy kilengése felboríthatja – méghozzá oktatlanul – az egészséges gazdasági alapot. Mivel az árfolyamkilengések és a „fundamentumok”, azaz a realgazdaság közt sem elméletileg, sem történetileg nem igazolható a tankönyvek vélelmezte szoros kapcsolat (Rogoff [1996]),¹¹ nincs indoka annak sem, hogy miért kellene zavaró hatású, nagy kilengésekkel működő árfolyamot rendszeresíteni. Ezért Armstrong–Read ([1998] 571.o.) szerint a kisebbik rossz az, ha a kis ország lemond önálló pénzpolitikájáról, és ehelyett *keményvaluta-övezet* tagjává válik. Minél inkább

¹⁰ Mint McLaren [1997] bemutatja, a kétoldalú alku esetén a kis ország ki van szolgáltatva a nagyobb tárgyalóerőnek, így az elzárkózás, sőt még a kereskedelmi háború is kisebb rossz lehet számára. Ha a nagyobb piacára szakosodik, a holtteher-költség még kiszolgáltatottabbá teszi az egyoldalú lépésekkel szemben. E helyzetet alapjaiban változtatta meg a WTO, az OECD és az IMF (részben az EU) megjelenése, hiszen eleve a *sokoldalú* egyezkedést tette főszabállyá, ami a kicsiknek kedvez.

¹¹ E kielégítően igazolt tétel olyannyira szemben áll a konvenciókkal, hogy azóta is vita tárgya; legutóbb lásd *Economic Journal*, 459. sz. (1999. november), F 652–691. o.

meggyőződünk a diszkrecionális beavatkozások hatástalanságáról, és minél inkább kételkedünk abban, hogy bölcs hivatalnokok finomra hangolhatnák a kis, nyitott gazdaság folyamatait, annál elfogadhatóbb ez az érv a politika számára is. Latin-Amerika országainak sorban állása a dollárövezet előtt vagy Görögország – az Európai Unió jegybankja és tanácsa által már elismert – törekvése, hogy 2001-től bevezethesse az eurót, önmagáért beszél.

Az elmondottakat összegezve: az átalakuló országok – csakúgy, mint a nyugat-európaiak – tapasztalata alátámasztja azt a fejlődésgazdaságtani felismerést (*Srinivasan* [1986]), hogy a *nemzetgazdaság kis mérete még nem egyenlő a kudarcral*. A kis méret nem kényszerít monokultúrára, kizárólag piaci rések kitöltésére, általában önállóan, csak másolásra képes gazdaságpolitikára, hanem újító kezdeményezéseknek hagy teret (lásd Svájc, Szingapúr, Finnország, Írország).

Az 1997–1999. évi sokkok hatása

1997–1999 között sok minden történt, ami a nyitott gazdaságok makroökonómiájának szóhasználatára szerint „külső sokknak” minősülhet. Ezek közül most négyet vizsgálunk meg, mint témánkat közvetlenül érintő fejleményeket.

1. A thai baht 1997 júniusában spekuláció áldozatává vált, ami a világ *tőzsdéin láncreakciót* indított el. Teljesen különböző helyzetű és más térségben elhelyezkedő államokra terjedt át a pánik, mint az influenza, ezért nevezték el ragálynak vagy járványnak. Az egyes esetek közti rendszerjellegű összefüggést még senkinek sem sikerült bizonyítania.¹² Inkább csak a nemzetközi pénzügyi összefonódás kiváltotta nagyobb *érzékenység* dokumentálható, ami egészségügyi hasonlattal a nedves tél beálltának felel meg (vagyis az egyes eseteket aligha magyarázza kielégítően). A járvány nem vezetett el a nemzetközi pénzügyi rendszer összeomlásához (sőt átfogó reformjához sem), hanem véget ért 1999 januárjában–márciusában a brazil real elleni támadással. Ekkor le kellett értékelni a brazil valutát, de azóta továbbra is fenn tudták tartani a dollárhoz kötés intézményét, sőt 2000 augusztusában már a tőkepiac nagyfokú liberalizálása is megtörténhetett (Neue Zürcher Zeitung, 2000. augusztus 18.). A szoros nemzetközi egymáshoz kötöttség próbára tette a kis országok gazdasági rendszerét.

1997–1999 megrázkódtatásaiban két fontos új elemet lehet felfedezni. Egyfelől – különösen a kelet-ázsiai országokban – a reálgazdaság, sőt a „fundamentumok” sem indokoltak válságot. A fizetési mérleg hiánya csak kivételesen és egyes államokban érte el *átmenetileg* a GDP 5 százalékát, az államháztartások vagy többlettel vagy csekély hiánnyal zártak, a „reálszektor” pedig növekedett. Így a szokásos hivatkozás sem előzetesen, sem utólag nem indokolta a pénzügyi pánikot. *Másfelől* a láncreakció nem a G7 országok valamelyikéből indult ki, mégis a tőzsdei reakció utolérte a fejlett (centrum) országok tőkepiacát is. Az „egyetlen világban élünk” szimptóma széles körben érzékelhetővé vált.

2. A hetvenes évekéhez mérhető *olajárrobbanás* nem rázta meg a fejlett világot, ami arra utal, hogy az „új gazdaság” mégsem pusztán divatos zsurnalisztikai fordulat, hanem OECD-szerte *realitás*.

Emlékezetes, hogy 1998-ban az olajár hordónként 9–11dollar közt ingadozott, míg 1999-ben 25–26, 2000 márciusára 32 dolláros árat ért el; majd az alacsonynak nem mondható 25–28 dolláros szint közelében fog megnyugodni. 1973-ban az olajárak meg-négyszereződése felforgatta a világgazdaságot, recessziót és fizetésimérleg-válságokat váltott ki OECD-szerte. Olyan új közzgazdasági terminusok születtek, mint a stagfláció és

¹² Ilyen tartalmú állításokkal/vélekedésekkel persze tele van a szakirodalom is, és a sajtó is, de a kijelentés többek általi megismétlése ma még nem számít maradéktalan tudományos értékű igazolásnak.

a világgazdasági korszakváltás. Amikor 1979-ben újabb olajárrobbanás visszaállította az 1973. végi cserearányokat, újabb visszaesés, és újabb infláció, újabb terminusok következtek: az új árforradalom, a növekedés nullára fogyása, az energiatakarékosság mint siker-mutató stb.

1998–2000-ben semmi ehhez mérhető nem történt, bár az olajsokk és a tőzsdekrach külön-külön is, de még inkább együttesen akár járhatott is volna ilyesmivel. Az EU növekedése még gyorsult is – 2,5 százalékra, az infláció 1999-ben 1,6 százalékra gyorsult, majd 2000 tavaszán átmenetileg átlépte a lélektani (és az Európai Központi Bank szabta) 2 százalékos határt, de ehhez a növekedés egy teljes százalékpontos növekedése társult. Az Egyesült Államok gazdasága eközben a túlfűtöttség jeleit mutatja, 1999-ben 4, 2000 első felében ennél is gyorsabb növekedéssel, 2 százalékos inflációval és alig 4 százalékos munkanélküliséggel. Mi több, *egy sor kis ország* – Görögország, Írország, Izrael, Dánia, Szlovénia, Magyarország – *növekedése is ellenállónak* (és nem inflatorikusnak) *bizonyult*; fizetési válságokról szó sincs. Az új gazdaság tehát kézzel foghatóan jelen van. Nem tényezőigényes a növekedés, még ha a technológiai papírok örök szárnyalása, az inflációs „természetes” kimúlása és sok más, a napisajtóban hozzá kötődő félreértés hangoztatása több elemző szemében lejáratja ezt a kategóriát. A kis országok szempontjából egyébként még az a nagy kérdés is másodlagos, hogy az új gazdaság, a szolgáltatások túlsúlya és az informatika térnyerése tényleg kisimíthatja-e a konjunktúra hullámzását, avagy sem. A lényeg a bizonyítottan megszerezhető *ellenálló képesség*, ami értelemszerűen intézményfüggő, hisz a sikerországok egyikére sem illik a kaszinókapitalizmus szitokszava.

3. Kis országok számára különösen félelemkeltő, sokkhatású lehet az elmúlt két évben páratlan lendületet vett *óriásfúziók hulláma*. Míg az első összeolvadási hullámot – legalábbis Nyugat-Európában – még az euróra való felkészülésnek, egyfajta előretekintő üzleti stratégiának lehetett tekinteni, az amerikai és a japán összeolvadásokat ez már aligha magyarázza. Az a tény, hogy korábban élesen szembenálló cégek is lényegében a gazdaság teljes spektrumában a nagyszervezeti formára tesznek, magyarázatot igényel. A hagyományos érvek – piacszerzés, méretgazdaságosság – a korábbiak alapján nem tűnnek meggyőzőnek, különösen a hullámjelenség magyarázataként nem.

Érdemes elkerülni a *post hoc, ergo propter hoc* típusú érvelést. A korábbi fúziós hullámok tanulságait elemzők joggal emelték ki a *divat* és a részvényesek által nem kellően ellenőrzött vállalatvezetői *hatalmi mámor* szerepét (*Fröchlische...* [1998]). Utóbbi – az állami cégekben és a közigazgatásban szociológiai közhelynek számító – jelenségek a magángazdaságban is felütik a fejüket, hisz a tulajdonosi ellenőrzés a nagy cégekben *utólagos, lassú és közvetett*. Ez teret ad a vezetők önérték-értvényesítésének, amit évek múltán lehet érzékelni a részvényérték kedvezőtlen alakulásával.

Angliában a pénzügyi befektetők megerősödésével felgyorsultak a vállalati összevonások. Ennek tanulságait elemezve, egy tanácsadócég vezetője fölhívja a figyelmet, hogy a kilencvenes évek második felében a fúziók kétharmada (!) az átvételt kezdeményező cég számára nem hozott nyereséget (*Skapinker* [2000]). Ennek ellenére a fúziós hullám folytatódik. Pedig a megalapozatlan egyesülés veszélyes mindkét félre, például mert nem derül ki idejében, ki lesz az irányító.

Ennek a konfliktusnak a példája az utolsó pillanatban meghiúsult KLM–Alitalia-fúzió.¹³ Gyakori a szinergia csapdája, ahol csak látszólag adódnak össze a képességek. Az összeolvadás a kompatibilitásról szólna, ez pedig az üzleti kultúrák eltérésén, a szemben álló hagyományokon elbukhat. Utóbbi példája a két ősellenség, a Deutsche Bank és a Dresdner Bank néhány hét után meghiúsult fúziója 2000 májusában, ami a Dresdner befektetési banki ágán bukott el. Az ötletsze-

¹³ *Neue Zürcher Zeitung*, 2000. május 2.

rű tervezés (vagy az ezt helyettesítő nagyvonalúság) típuspéldája a BMW és a Rover rossz házassága, amin a bajorok 10 milliárd márkát veszítettek két év alatt, majd a Rover 2000 áprilisában bezárták volna, ha az angol kormány meg nem menti. Végső soron az effajta „elefántnászoknál” – információk okokból – ritkán számítható ki kellő pontossággal, hogy melyik az az utolsó dollár, amit még érdemes az üzletbe befektetni, és miért – s az óriáscégekben a tervhivatalt idéző feszültségek megsokszorozódhatnak.

Hasonló veszélyekre hívja fel a pénzügyi szektor összeolvadását elemző tanulmányában az OECD (ismerteti: *Mackintosh* [2000]). A pénzügyi összefonódás – mint Kelet-Ázsiában látható volt – csökkenti az egyes cégek kockázatát, de az üzleti kockázatot halmozva idővel *rendszerkockázattá alakítja*: az óriásbankok túl nagyok ahhoz, hogy megbukhatnak. Ez a magánkockázat társadalmasítása. Az idézett elemzés megjegyzi, hogy míg 1995-ben 201 milliárd dollár, 1998-ban 534 milliárd dollár volt a fúziók értéke. Ennek ellenére a „szörnyszülött pénzintézetek” (*monster organisations*) nem jutottak sehohlyan sem piacuralmi helyzetbe.

Végül a magyar bankélet legújabb nap fúzióját, az ABN–Amro és a K+H egyesülését jól értesült elemzők (*Szép* [2000], *Rotyis* [2000]) a világszerte sikeres, csak nálunk elbukott hollandok diszkrét távozásaként értékelik, ahol az új cég méretnövekedése egyben a kockázatok növekedését is valószínűsíti.

Érdemes felidézni, hogy a modern szervezeti irányzatok éppen a túlközpontosítás hátrányainak leépítésére, a vállalati határok *átjárhatóvá* tételére, a hierarchiák *lapossá* tételére és az információk/döntések *decentralizálására* irányulnak (*Kocsis–Szabó* [2000]). Ez – a nemzetközi vállalatok esetében – *a nemzetgazdaság és a vállalat határainak egyidejű viszonylagossá válását* jelenti, hisz nincs többé országhoz, nemzethez köthető termék és tevékenység. E *hálózati szerveződés* bizonyára jól magyarázza a kis országok megnövekedett *ellenálló képességét*, hiszen a kereskedelmi forgalomba kerülő jószágaik kétharmada-háromnegyede a nemzetközi cégek forgalma.

Emellett a gazdaságpolitika OECD-konformitása, az ódivatú önfejűség kerülése és persze a korszerű pénzügyi irányítás módszereinek elsajátítása is nagy szerepet játszott minden sikerországban. Ez – a kimentésektől való tartózkodással és a közterhek szigorú behajtásával – mozgásba hozza a részvényeseket. Ha nincs puha – társadalmasított forrásból származó – profit, akkor meg kell szorongatni a még oly nagy tekintélyű vezetőket is. Ezek elmozdítása után csak a „csupasz számok” maradnak, azaz a részvényértéket növelő új csapat. Ezeknek nem szívügye az elődök presztízstevékenységének továbbvitele.

Az ily módon létrejövő korrekciókat rendszerszinten úgy értelmezhetjük, hogy a piacgazdaság alapelve – a *tőke gyarapításához fűződő érdek – ellensúlyokat, sőt ellenérőket hoz mozgásba*, amelyek a fenti mechanizmuson keresztül (ha nem is napok vagy hetek alatt) kiigazítják az indokolatlan fúziókat. Éppen ezért a fúziós divat nem jelent valódi veszélyt a kis országok számára, ha a gazdaságpolitikájuk az OECD-elveket – közte az állami támogatás és a versenypolitikára vonatkozókat – a gyakorlatban is érvényesíti. A mai világ-gazdaságban nincs olyan erő vagy mechanizmus, ami *elève* ellenük dolgozna. Sőt: a tőkepiac ma a nagy cégek *„helyretételével”* és a kisebbek *forrásszerzési lehetőségeinek megnövelésével* a leghatékonyabb kartellhatóságként áll mellettük.

4. A kis országokra leselkedő negyedik veszélyforrás – a valódi sokk – a *nemzetközi kapcsolatrendszer hidegháborút követő fragmentálódása*. Ez az önálló monográfiát igénylő (*Galló* [2000]) s e cikk keretét nyilván meghaladó elemzési téma annyiban tartozik ide, hogy a kis országok pusztá léte, biztonsága és jóléte ma is folytonos *veszélyben van*. A számos országnak igazi kihívást jelentő szabályozatlan népvándorlás gyakorta az etnikai konfliktusok és polgárháborúk következménye – Kurdisztántól Etiópián és Szomálián át Koszovóig és Sri Lankáig. Emellett a nagy fejlődő országok ellenőrizhetetlen – és sok tekintetben a szakszerűség minimumát is nélkülöző (*Mangelnde...*[1999]) – fegyverkezési versenye mind közvetlen szomszédai, mind a világbéke egésze szempontjából fenye-

gető erejű. Ez nem egyszerűen a terrorista és a terrort támogató rezsimék és mozgalmak körére értendő. A kasmiri összecsapás, ami bármikor India és Pakisztán közti atomháborúba csaphat, e feszültségek jéghegyének csak a csúcsa. Az említettek, továbbá a szervezett bűnözés kiterjedése és egyes (délkelet-európai és közel-keleti) államok vezetésével való összefonódása révén a kis államok biztonsága olyan természetű veszélyeknek van kitéve, ami a második világháborút követően már elképzelhetetlennek tűnhet.

Hogyan határozhatjuk meg a fentiekben összegzett külső sokkok hatására kialakuló *makrogazdasági instabilitás* közgazdasági tartalmát? Ha a gazdasági aktivitás mutatói szélsőségesen kilengenek, ha az árak makro- és mikroökonómiai jelző funkciója eltorzul, ami aztán depressziós jelenségekre, a pénzügyi szektorban az erkölcsi kockázat és a kontraszelekcio terjedésére vezet, akkor instabillá válik a gazdaság (*Mishkin* [1999]). Ha e kóros jelenségek feltáratlanok és orvosolatlanok maradnak, a torzulások *felhalmozódnak*, jelentős valutaleértékelődések válnak szükségesszerűvé, aminek hatására a banki mérleg *követelésoldala összezsugorodik/leértékelődik*. Így a korábban tökéletesnek tetsző nemzetgazdasági vagy pénzügyi mérlegadatokat sem jelzik előre, hogy *hirtelen beállhat* az egész pénzügyi közvetítő rendszer *csődje*.¹⁴ Ezt csak súlyosbítja a kiterjedt kapcsolt hitelezés és kereszttulajdonlás, ami a cégek és bankok könyvében kimutatott adatok értékét kétségessé teszi. Ez különösen igaz akkor, ha a pénzügyi műveletek akár 40 százaléka is a könyvelésen kívül, klán- és politikai alapon megy végbe. Ez a mechanizmus közvetlen érvényesült a kelet-ázsiai kisiklásban (*Benczes* [2000]), mint korábban a felfutásban is.

Hogyan válik járványossá az instabilitás? *Fratzscher* [1998] három fő terjedési módot tart fontosnak: a gazdasági alapfolyamatok tartós egyensúlytalanságát, a pénzügyi befektetők csordaszellemű reagálását, végül az instabilitásnak az erősödő kereskedelmi és pénzügyi összefonódás útján történő átragadását (644–645. o.). Elemzésében ökonometriai módszerekkel vizsgálja az egyes tényezők jelentőségét. Arra az eredményre jut, hogy a harmadik mód (a ragály) hatása erőteljesebb a kisiklott makromutatóknál, de a tőkeáramlás irányváltoztatása még ennél is sokkal meghatározóbb (688. o.). Ez nem kevesebbet jelent, mint hogy a kis országok hatóságainak csak csekély lehetőségük van a védekezésre. A legjobb az, ha hiteles politikát folytatnak, és hírnevüket erősítik, és óvakodnak attól, hogy a forró pénz és általában a rövid távú források a fejlődés finanszírozásában akár csak *átmenetileg is túlsúlyra jussanak*. Ez sem jelent tökéletes védelmet, ráadásul ma már minden fejlett ország „szomszédsága” Hongkongtól Rio de Janeiróig terjed.

Mindez felveti azt a stratégiai kérdést, indokolt-e a kis országoknak továbbra is *a nyitott kapuk – a szabad tőke mozgás – politikáját folytatniuk*, vagy a James Tobintól származó – és minden megrázkódtatáskor újra felfedezett – javaslat a mérvadó, amely szerint a stabilitás érdekében érdemes egy kis homokot szórni a tőkepiacok túlságosan is gördülékeny gépezetébe – például a rövid távú műveletek megadóztatásával? Erre a kérdésre nincs kézenfekvő válasz. Egyfelől a kifelé forduló politikát folytató, a nemzetközi áru- és szolgáltatás szervezeti, valamint pénzkapcsolati forgalomba szorosan beépült kis országok jól állták az 1997–1999. évi megrázkódtatásokat. Igaz ez Portugáliára, Görögországra, Szlovéniára és Magyarországra, de Szingapúrra (mint kelet-ázsiai államra) és Ausztriára is. Másfelől a magyar sikertörténet részletes bemutatásából az is kitűnik, hogy az árfolyamvédelem igen sokba került, továbbá hogy ez is csak a rövid távú tőkeműveletek korlátozásának fenntartásaival együtt bizonyult eredményesnek (*Darvas–Szapáry* [1999]).

Le lehet-e vonni ebből azt a következtetést, hogy legalább a rövid távú *tőkeműveletek korlátozása* jelenti a járvány elleni védekezés fő útját? Normatív értelemben ezt biztosan nem állíthatjuk. Nem tagadható, hogy azok az országok, amelyek 1997–1999 során a pénzügyi ragály áldozataivá

¹⁴ Modellszerű, részletes kifejtését lásd *Kaminski–Reihart* [1999] méltán sokat idézett cikkében.

váltak, többé-kevésbé rejtetten, de hosszabb idő óta *halmozódó* szerkezeti és gazdaságpolitikai *gyengeségektől* szenvedtek. Éppen úgy igaz ez Ukrajnára, mint Indonéziára, Brazíliára, Thaiföldre, bár annak idején nem erről (és nem így) írt a napisajtó. Így a tőkeforgalom korlátozása, mint egyetlen vagy legfőbb lépés, a gazdaság makroegyensúlya és szilárd pénzügyi intézményrendszere híján csak *tüneti* és *átmeneti* kezelésnek volt jó valamennyi felsorolt esetben. Mint Sebastian Edwards összehasonlító áttekintése igazolja, a tőkeműveleti korlátozás nem helyettesíti a szavahihető gazdaságpolitikát és a jól működő pénzügyi intézményeket (Edwards [1999]). Sőt, a korlátozás természete szerint saját bebetonozására irányulón működik, ráadásul az átmeneti sikerekre hivatkozva, el lehet napolni az átfogóbb, rendszerjellegű reformokat is. Ez a veszély nemcsak Latin-Amerikában jelentkezik, ahonnan Edwards példái származnak, hanem jól láthatóan érvényesült, Malajziában, Oroszországban, Romániában és Horvátországban is a tárgyalt időszakban.

Érdeemes felidézni, hogy a nemzetközi pénzügyi rendszer átalakítását célzó, meglehetősen radikális félhivatalos javaslatok a hitelezési és a beszámolási gyakorlat szigorítását célozzák, viszont *nélkülözik az állam vezérelte, ódivatú lépéseket*, a korlátozások és tiltások erdejének visszaállítását (Fischer [1999]). A javaslatok a *magán-szektor* kockázatokba és költségviselésbe való *bevonását* célozzák. Ezen túlmenően a kimutatási, beszámolási és nyilvánosságra hozatali előírások szigorításával a nemzetközi *egybevetetőséget* és a külső *áttekinthetőséget* kívánják elérni mind a *vállalati* banki, mind az *államháztartási* körben. Az előírások betartását nemzetközi egyezményekkel és nyilvános értékelésekkel is erősíteni fogják. Az egyes hitelügyletekről, az adósokról jobban informálják egymást. A kormányzatok és a cégek kreatív könyvelését a nemzetközi sajtóban közreadott jelentések (szégyentáblák) révén teszik kevésbé vonzóvá. A befektetési alapoknak a bankokhoz hasonló közzétételi kötelezettségeket írnak elő. A kormányok tevékenységét az IMF nyilvános információs jegyzékében értékelik. A hitelezőknek az adós sajátosságaihoz jobban illeszkedő, a valós kockázatra fedezetet jelentő *tartalékképzési* gyakorlatot kell folytatniuk, rugalmasan túllépve a minimumkövetelménynek számító bázeli tőkeemegfelelési elveken. A bázeli bizottság által kidolgozott *államháztartási áttekinthetőségi szabályrend (code of good practices on fiscal transparency)* előírásai minden civilizált tagállam számára kvázikötelezőek lesznek, ami kizárja az önkényes (összevethetetlen tartalmú) kimutatások újra szaporodását.

Ez a kis országok szempontjából azért különösen fontos, mert a tőkekorlátozások egyben a gyorsított felzárkózáshoz szükséges külföldi forrásokhoz való hozzáférést korlátozzák. Ez nyilván *hatékonyságromboló*, hiszen nem teszi lehetővé a *tényezők* lehető *legjobb időbeli és térbeli kombinálását*, a nagyszámú szereplő érdek- és feltételrendszeréhez illeszkedő decentralizált rendszerben. Ezért minél fontosabb a pótlólagos források korszerű módszerekkel megvalósuló bevonása, a kis országok annál *ellenérdekeltebbek* a tőkekorlátozásban. A tiltások nem pótolják sem a szilárd intézményeket, sem az *átláthatóságot*. Utóbbi révén a kockázatok *korábban és teljesebb* körben derülnek ki, ami segít *megelőzni a válságot*. A megnövelt – reális – tőke költség mellett idejében leállnak a tisztán presztízsberuházások. Így hamarabb és fokozatosabban megy végbe a befektetők tárcájának átrendezése, mintha nagy leértékelés vagy átütöztetés (államcsőd) kényszerítene ki utólagosan. Sőt, az életképtelen termelési szerkezet világra sem tud jönni (tehát nem utólag kell helyrebillenteni).

Hasonló eredményre jutottak nagy ívű elemzésükben az EBRD elemzői is (Fries–Raiser–Stern [1999]). Az átalakuló országok 1997–1999. évi reagálását áttekintve, kiemelték: *csak a mélyreható állampénzügyi és pénzügyi reformok* tehetik – és tették is – az átalakuló országok gazdaságát *válságtűrőbbé*. A szilárd pénzügyi intézményrendszer mellett az országok megőrizték vagy hamar visszanyerték a nemzetközi befektetők bizalmát. Ennek következtében a kibocsátási/termelési/foglalkoztatási mutatók *visszaesése* és így a

válságkezelés *társadalmi költsége is kisebb volt*, ráadásul rövidebb idő alatt tért vissza a normalitás, a *növekedés* is, mint a reformjüket egyre halogató országokban. Igaz, ez a megállapítás nem érvényteleníti a kis országok természet adta nagyobb konjunktúraérzékenységét.

Ezek a tények fontos visszacsatolást jelentenek az átalakulás gazdaságtana számára is. Egyfelől az átalakulás túlzott radikalizmusát, az államháztartási és a pénzügyi reformok „erőltetését” elmarasztaló gazdaságpolitikai nézetek visszapillantva már végképp alaptalannak mondhatók. Az egyszerű veszteségeket ugyanis egyfelől a FÁK–Délkelet-Európa térségében mért kumulatív veszteséggel, másfelől az 1997–1999-ben elszenvedett veszteségekkel kell(ene) szembeállítani. Románia vagy Ukrajna vergődése, növekedésképtelensége aligha független attól, hogy a külső finanszírozás forrásai – főleg a magánpiacokon – bezárultak előttük.

Ezzel szemben a rendszerváltozás előrehaladtával, főleg a második és harmadik szakaszában, a tőkepiac *mélyítése* és a *pénzügyi befektetések előtérbe kerülése* figyelhető meg, méghozzá az optimális *kockázatmegosztás* céljából. Egyre fontosabbá válik a kis, átalakuló nemzetgazdaságokban a tőkepiac *likviditásának* szavatolása, valamint hogy a vállalkozások *több és változatosabb* külföldi megtakarításhoz *korszerű formákban* tudjanak hozzáférni. Hasonlóképpen fontos az újonnan létrehozott és egyre bővülő hatáskörű magánnyugdíjalapok és más biztosítók tartós stabilitása szempontjából, hogy *vonzó és biztonságos* befektetéseket találjanak, ami jórészt csak külföldön lehetséges (*Buch-Heinrich-Pierdzioch* [1999] 212–213. o.). Így minél előrébb halad egy kis nemzetgazdaság az átalakulásban, minél közelebb van az EU-érettséghez, annál kevésbé engedhet a tőkekorlátozások csábításának.

Ez fontos felismerés az EU-ba igyekvő kis országok számára. Nincs okunk feltételezni, hogy a *Mundell-Fleming*-féle lehetetlenségi tétel ne lenne érvényes, azaz a tőkeműveletek szabadsága, az árfolyam rögzítése és az önálló monetáris politika egyidejűleg nem állhat fenn. Ha a tőkeműveletek szabadsága nem ideológiai okból, hanem a főtebb kifejtett módon *fejlesztéspolitikai*, növekedésserkentő *okból nélkülözhetetlen*, akkor érthető, hogy éppen bankszakértők óvják a tagjelölteket attól, hogy idő előtt az európai árfolyam-mechanizmushoz csatlakozzanak, és az euróhoz kössék valutájukat (*Backé* [1999] 60. o.).

Ez a felismerés összhangban van az átmenet irodalmának önálló megállapításaival. Miközben a stabilizáció első szakaszában az árfolyam többé-kevésbé elkerülhetetlenül fixpontként szolgál, ez az árfolyam *tartós* rögzítését még egyáltalán *nem indokolja*. Az árfolyam rögzítése egy darabig importálja ugyan a stabilitást, de nem helyettesítheti a költségvetési politika kordában tartását és a pénzügyi közvetítő rendszert talpra állító fájdalmas átalakulásokat sem (*Csaba* [1997], *Desai* [1998]). E feltételek híján az árfolyamrögzítés idővel visszaüthet, sőt vissza is üt, mint 1997-ben Csehországban és 1998-ban Oroszországban. Az ekkor kikényszerült leértékelés egyfelől banki válságokat indított el, másfelől aláásta a gazdaságpolitika alig kivívott szavahihetőségét.

Mindez azt jelenti, hogy a tagjelöltek egyszerűen nem tudnak megfelelni az EMU-tagság követelményeinek az eredeti, Maastrichtban lefektetett formában. Vagy az inflációs követelmény alól kell őket fölmenteni (ez politikailag lehetetlen, gazdaságilag nem célszerű), vagy az ERM-2 árfolyam-mechanizmusban való kétévi részvételüktől kell eltekinteni (amire Olaszország és Finnország esetében van már példa). Ez egyáltalán *nem jelentené* a koppenhágai és a stabilizációs kritériumok *fellazítását*. Az államadósság, a kamatok, az államháztartási egyensúly és az infláció kijelölte makroökonomiai „kényszerzubbony” megtartaná jelentőségét, mert ezek a hosszú távon *finanszírozható növekedés arany szabályához* – elméleti követelményhez – kötődnek, nem pedig diplomáciai alkuk tárgyai. Az ERM alóli mentesítés *felzárkózó kis országú létüket* ismerné el, nem pedig a posztkommunista/átalakuló voltukhoz kötődne.

A kis nemzetgazdaságok jövője

Az eddigiekben amellet érveltünk, hogy az ipari korszak rég meghaladott viszonyait megjelenítő hagyományos közgazdasági szemléleten kívül nincs sok alap a kis országok gazdasági életképességének megkérdőjelezésére, a „minél nagyobb, annál jobb” ideológiájának komolyan vételére. Ma a világ tíz leggazdagabb országából nyolc kis nemzetgazdaság. A 20. század valódi, mérhető sikertörténeteit jórészt kis országok írták Szingapúrtól Finnorszáig. A szovjet és a nagyszerb birodalmi romokból is *csak kis nemzetek* kerültek ki *győzedelmesen*: Észtország és Szlovénia. Az 1997–1999. évi sokkok nem sújtották a kis országokat különösebben: egy-egy nemzetgazdaság sikere vagy kudarca *nem méretfüggő*: Írországnak ebben az időben jobban ment, mint Németországnak vagy Olaszországnak, és a pénzügyi kihívást Görögország vagy Izrael jobban állta, mint Oroszország vagy akár Japán. A magyarázatot jórészt a nemzetgazdasági és a vállalati határok *egyidejű viszonylagossá válásában*, a gazdaság „hálózatosságában”, illetve a *technológia* és a hatékony vállalkezési *szervezet kis egységeknek kedvező paradigmaváltásában* lelhető fel. Ezért a globalizáció határozottan *életképesebbé tette a meglévő kis nemzetgazdaságokat*, méghozzá a politikai integrációba való beágyazódásuktól függetlenül. Ma még inkább igaz, mint a hetvenes és nyolcvanas években volt, hogy a világméretű versenyképesség, a világméretű tevékenységcserébe való szerves beépülés *alapozza meg* a sikeres regionális integrációt, nem pedig fordítva, mint sokan és sokáig vélték.

A kis országokat és a világgazdaságról szóló újabb nemzetközi szakirodalom áttekintése *néhány új felismerést* alapozott meg, amit a következőképpen összegezhetünk.

Először is: az új gazdaság nem korlátozódik az Egyesült Államokra és a technológiai vezető részvények – a Nasdaq – körére, hanem a kis országokban is megjelent 1997–2000 között. Lényege a gazdaságfejlődés, a jövedelemteremtés *kevésbé tényező- és méretigényessé* válása. Nem jelenti viszont az infláció elhunytát és – vélhetőleg – a kétszáz éves modern piacgazdaságot eddig jellemző hullámzások teljes kisimulását.

Másodszor: a jó intézmények és a helyes gazdaságpolitika mindenütt egyformán működőképes. A kis országok talán *jobban rá vannak szorulva*, hogy szigorúan a szabályok szerint játsszanak, és tisztes tekintélyre tegyenek szert, de ennek birtokában a holland, az osztrák vagy a szingapúri gazdaság 1997–2000 közt még *jobban is teljesített*, mint némely nagy nemzetgazdaság (Japán, Németország).

Harmadszor: a kis méret sajátosságait elemző régebbi és újabb irodalom, valamint a tényanyag megerősíti az a korábbi tételt, hogy a kis országoknak még inkább globális, kifelé forduló stratégiát kell folytatniuk, mint a nagyoknak (Kádár [1971]). Igaz ez a kereskedelem mellett a *pénzügyekre is*, méghozzá mindkét oldalon (tőkefogadóként és tőkeexportőrként). A többek – újabban például Krugman [1999] és Bhagwati [1998] – pártolta tőkekorlátozások hatása *kártékony*, mégpedig minél fejlettebb, komplexebb kis gazdaságról van szó, annál inkább. A kis nemzetgazdaság ugyanúgy *nem a nagy zsugorított kiadása*, mint ahogy a kisvállalat sem lekicsinyített multi. Az analógiát folytatva: a kis nemzetgazdaságnak jobban kell szakosodnia,¹⁵ rugalmasabban megelni a piaci réseket, innovatívabbnak és *kevésbé államvezéreltnek kell lennie*, mint egy nagyhatalomnak.

Vajon nem vezet-e az államhatárok és a vállalati határok egyidejű relativizálódása oda, hogy a kis nemzetgazdaságok egyszerűen *feloldódnak* egy nagyobb integrációs egységben? Nem ezt igazolja-e a fúzióhullám az évezredfordulón?

Negyediként éppen e kérdések tagadó megválaszolására mutattuk be, hogy a piacgaz-

¹⁵ Ezért nem is érthető, miért bírálati pont némelyiknél, hogy a magyar kivétel 1999-ben négyötödöröszt 30 tételből adódott össze.

daság lényegét jelentő vagyónmaximálási érdek és az ennek érvényre jutását biztosító mechanizmusok *ellenőrköt hoztak mozgásba*. A nagyszervezeti öntörvényűség a részvényérték maximálását szavatoló intézményekbe s az ezek által kikényszerített decentralizációs technológiai és szervezeti irányzatokba ütközik. Mivel nem a legnagyobb szervezet a leghatékonyabb, az eredményességi kényszer külső és belső decentralizációra (Szabó [1999]) kényszerítette a nemzetközi cégeket. Éppen a túlközpontosítást ellensúlyozó hálózatosodás magyarázza a kis nemzetgazdaságok válságtűrő képességének megerősödését. Természetesen vannak olyan kis gazdaságok, amelyek mindebből kimaradnak (Burma, Burundi, Laosz). Akik életképesek, azok viszont a korábnál *sokkal több szálon kötődnek* a „centrum” törvényei szerint működő világ gazdasághoz. Az előbbieket még sérülékenyebbek, az utóbbiak viszont annál kevésbé.

Ez a tételünk összhangban van a nemzetközi irodalomban és a közéleti antiglobalizációs felvetésekben foglalt kritikák megalapozottságát ökonometriai alapon tesztelő elemzés eredményeivel (Schulze-Ursprung [1999] különösen a 345–347.o.). Ez kimutatja, hogy mind az országok, mind a tevékenységek nagyon *egyenetlenül* integrálódtak, így *nem mérhető* a globalizációnak tulajdonított *egységesítő* (homogenizáló) hatás. A költségvetési politikák meglehetősen önállóak maradtak. Ezt mutatja, hogy azok a társadalmak, amelyek nagyobb jóléti gondoskodást igényeltek, ezt is meg tudták oldani (magasabb köztehershinttel). Az értékrend és az ezt megjelenítő pártpolitikai súlypontok képzése továbbra is meghatározó súlyú a közkiadások *szintjének* és *szerkezetének* kialakításában. Ugyanez áll a közterhek szintjére, szerkezetére és behajtásuk módjára is. Az elmúlt negyedszázadban sehol sem volt felmérhető a jóléti állam *általános* leépítése. Csak a közkiadások (főleg a jóléti) szakadatlan részarány-növekedése az össztermékben – amit a klasszikus közgazdaságtan Wagner-törvénynek hívott – dőlt meg a „monetarista ellenforradalom” negyedszázadában. Nem csökkent az összesített köztehershint sem (a GDP-n mérve). Azaz – *ez az ötödik tételünk – a globalizáció nem a nemzetgazdaság felszámolását jelenti*. Ez jó hír a sajátos feladatokkal és sajátos szerkezettel rendelkező kicsiknek, amennyiben nem szűnik meg „magától” helyzetállásuk alapja, méretük miatt *nem „csúszik ki lábuk alól a talaj”*, ha nem folytatnak klasszikus tökeellenes gyakorlatot.

Hatodiként igazolódott, hogy az *átalakuló országok élbolyának problémái* 1994–2000 közt valóban *egyre hasonlóbba* váltak a hasonló komplexitású és fejlettségű *nem átalakuló* piacgazdaságokban fölmerültekhez. Ez egyfelől azt jelenti, hogy a rendszerváltozásnak objektíve *leírható szakaszai és iránya is* van, ami nem pusztán a kategóriaalkotó képzelet leleménye volt, hanem empirikusan felmérhetővé (igazolhatóvá) vált.¹⁶

Hetedszer: az elmondottak alapján semmi okot sem találtunk arra, hogy nemzetközi szervezetek – például az EU – működését a határokon átnyúló *egységesítés* bürokratikus szempontja szerint ítéljük meg, és a tételes megfelelés arányát *elméletileg* is siker-mércévé emeljük. Az EU ereje a közös játékszabályok és a nemzeti előírások közti verseny *eredőjeként* létrejövő *feszültségben* van, ami a fejlődés forrása. Az olyan kis országok léte, mint Liechtenstein és Luxemburg, amelyek nincsenek kitéve a nagy országok populista politikájának, az adóversennyel a többi ország polgárainak *szabad-*

¹⁶ Épp a hasonulás magyarázza, hogy a győztesek előzetes kijelölése és az állami exporterőltetés gyakorlata ma már Kelet-Ázsiában sem működik. A *tőkepiac központi szerepe* a fejlődőképesség, a növekedés *hosszú távú megalapozásában* az 1997–1999. évi fejlemények ismeretében nem vitatható el úgy, mint egy évtizede (Park [1990]). A szilárd pénzügyi intézmények, az átláthatóság és a biztonság szempontja szerint *nemzetközileg szabályozott pénzközvetítés* szerepét nem lehet többé az ipari termelés vagy a kalóriabevétel mutatóinak alakulására hivatkozva kétségbe vonni. Úgy tűnik, nem Közép-Európa tanul Kelet-Ázsiától, hanem fordítva, a távol-keletieknek kell olyan jellegű vállalatirányítási, közzétételi, felügyeleti és államháztartási megoldásokat bevezetniük, amilyenek az átalakuló országokban is szükségessé váltak. Az alternatívát az évtizede stagnáló Japán jelenti.

ságát is védik (az erősebb és nemigen befolyásolható adóhatóság ellenében). Sőt, az effajta verseny az európai *versenyképesség* megőrzésének záloga az elvetélt adóreformok korában és országában. A svájcihoz hasonló komplex elrendezések vagy az új belga konföderáció megvédettől a veszélytől, amit már az ókorban a többség diktatúrájaként kárhoztattak. Egyszóval: a kis országok léte a *sokszínűség* és a *verseny záloga* az integrálódó Európában.

Az életképes nagyságú nemzet mindenesetre nem történelmileg adott, de nem is szorítható önkényes (gyarmati) határok közé. Mivel *kulturálisan és technológiailag* tételezett, mérete az időben változó, és a *munkamegosztás mikéntje* által is meghatározott. Szlovénia, Szingapúr vagy épp Írország jól mutatja: a hidegháború utáni világban a *globalizáció újabb és újabb kisebb közösségek élet- és versenyképességének kedvező folyamata*. Mindenesetre, ha az ókor vagy az ipari korszak viszonyaihoz mérjük, kétségtelen, hogy a *lehetőség* fönnáll, és kifelé fordulva ez ki is használható. A Szilícium-völgytől Reggio Emiliáig terjed a lehetséges megoldások sora: az egyiknél a technológiai csúcson, a másikonál a középkorig visszanyúló kézműves hagyományok alapozzák meg a jólétet.

A kis országok sokféle lehetőségéről kifejtettek megnyugtató összhangban állnak mindazzal, amit a piaccgazdaságról a közgazdaságtan állít: a *sokféleségen* alapuló, egymással *versengő stratégiákból* végső fokon *természetes szelekcióval* kiválasztódó, a történelemben korábban nem ismert mérvű *jólétet* teremtő folyamat.

Hivatkozások

- ARMSTRONG, H. W.–READ, R. [1998]: Trade and growth in small states: the impact of global trade liberalisation. *The World Economy*, 21. évf. 4. sz. 563–585. o.
- BACKÉ, P. [1999]: Exchange rate régimes in central and eastern Europe: a brief review of recent changes, current issues and future challenges. Oesterrichische Nationalbank, Bécs, Focus on Transition, 4. évf. 2. sz. 47–67. o.
- BALASSA BÉLA [1981]: *The Newly Industrialising Countries in the World Economy*. Clarendon Press, Oxford.
- BALOGH, A. [2000]: Ethnic conflicts in European perspective. Megjelent: *Dérier, M.* (szerk.): *The Future of Common European Foreign and Security Policy*. Megjelenés alatt. Hungarian Atlantic Council, Budapest.
- BARA ZOLTÁN–CSABA LÁSZLÓ (szerk.) [2000]: *Small Economies' Adjustment to Global Challenges*. Aula Kiadó, Budapest.
- BARTKUS, V. O. [1999]: *The Dynamics of Secession*. Cambridge University Press, Cambridge és New York.
- BENCZES ISTVÁN [2000]: A csoda anatómiája I–II. rész. Valóság, 44. évf. 2. és 3. sz.
- BHAGWATI, J. [1998]: The capital myth. *Foreign Affairs*, 77. évf., 2. sz.
- BIBÓ ISTVÁN [1986]: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. Megjelent: *Bibó István: Válogatott tanulmányok*, II. kötet. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 185–265. o. Első megjelenés éve: 1946.
- BONTE, R. [1999]: Supervisory lessons to be drawn from the Asian crisis. Basle Committee on Banking Supervision, a BIS kiadványa, Working Paper, 2. sz. június, Basle.
- BRADA, J. C. [2000]: Technology, new globalisation, old cultural identities and the emergence of new small states. Megjelent: *Bara–Csaba* [2000]. 2. fejezet.
- BUCH, C.–HEINRICH, R.–PIERDZIOCH, CH. [1999]: Foreign Capital and Economic Transformation: Risks and Benefits of Free Capital Flows. *Kieler Studien*, 295. sz. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- CSABA LÁSZLÓ [1984]: *Kelet-Európa a világgazdaságban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- CSABA LÁSZLÓ [1994]: *Az összeomlás forгатókönyvei*. Figyelő Kiadó Rt., Budapest.

- CSABA LÁSZLÓ [1997]: A rendszerváltozás állása és néhány elméleti összefüggés. Európa Fórum, 7. évf. 3. sz. 4–22. o.
- DALLAGO, B. [1995]: Az integrálódás és a dezintegrálódás – gazdaságelméleti megközelítésben. Külgazdaság, 39. évf. 12. sz. 31–46. o.
- DARVAS ZSOLT–SZAPÁRY GYÖRGY [1999]: A nemzetközi pénzügyi válság tovaterjedése különböző árfolyamrendszerekben. Közgazdasági Szemle, 46. évf. 11. sz. 945–968. o.
- DESAI, P. [1998]: Macroeconomic fragility and exchange rate vulnerability: a cautionary record on transition economies. The Journal of Comparative Economics, 26. évf. 4. sz. 621–641. o.
- DIETZ, R. [1991]: The role of western capital in transformation: a western perspective. Megjelent: *Csaba László* (szerk.): Systemic Change and Stabilisation in Eastern Europe. Dartmouth, Aldershot, 103–123. o.
- DIW [1999]: Russland: Schuldenerlass ist keine Lösung. Wochenbericht, 50. sz.
- EDWARDS, S. [1999]: How effective are capital controls? The Journal of Economic Perspectives, 13. évf. 4. sz. 65–84. o.
- FISCHER, S. [1999]: Reforming the international financial system. The Economic Journal, 459. sz. (november) 557–576. o.
- FRATSCHER, M. [1998]: Why are currency crises contagious? A comparison of the Latin-American crisis of 1994–95 and the Asian crisis of 1997–98. Weltwirtschaftliches Archiv, 134. évf. 4. sz. 664–691. o.
- FRIES, S.–RAISER, M.–STERN, N. [1999]: Transition and east Asian contagion. The Economics of Transition, 7. évf. 2. sz. 535–568. o.
- FRÖHLICHE... [1998]: Fröhliche Fusionitis? Neue Zürcher Zeitung, december 5–6. sz.
- GALLÓ BÉLA [2000]: A túlélés tudománya. Helikon Könyvkiadó, Budapest.
- GOLDSTEIN, M. (szerk.) [1999]: The future of international financial architecture. Findings of the Council on Foreign Relations task Force. Foreign Affairs, 78. évf. 6. sz. 169–184. o.
- HAAVISTO, T. (szerk.) [1997]: The Transition to a Market Economy. Transformation and Reform in the Baltic States E. Elgar, Cheltenham (Anglia) és Brookfield (Egyesült Államok).
- KÁDÁR BÉLA [1971]: Kis országok a világgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KÁDÁR BÉLA [1979]: Szerkezeti változások a világgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KAMINSKI, G.–REIHART, C. [1999]: The twin crises: the causes of banking and balance of payments problems. The American Economic Review, 89. évf. 3. sz. 473–500. o.
- KOCSIS ÉVA–SZABÓ KATALIN (2000): A posztmodern vállalat. Oktatási Minisztérium, Budapest.
- KRUGMAN, P. [1999]: Depression economics returns. Foreign Affairs, 78. évf. 1. sz.
- MACHLUP, F. (szerk.) [1975]: Economic Integration in East and West. MacMillan, Basingstoke.
- MAKIN, T. [1999]: The great east Asian capital flow reversal: reasons, responses and ramifications. The World Economy, 22. évf. 3. sz. 407–420. o.
- MANGELNDE... [1999]: Mangelnde Sicherheitsarchitektur in Asien. Aufrüstung sorgt für Destabilisierung. Neue Zürcher Zeitung, november 2.
- McLAREN, J. [1997]: Size, sunk costs, and Judge Bowker’s objection to free trade. American Economic Review, 87. évf. 3. sz. 400–421. o.
- MICHALOPOULOS, C.–TARR, D. szerk. [1994]: Trade in the New Independent States. The World Bank/UNDP, Washington.
- MISHKIN, F. [1999]: Global financial instability. Framework, events, issues. The Journal of Economic Perspectives, 13. évf. 4. sz. 3–28. o.
- OBSTFELD, M.–ROGOFF, K. [1998]: Foundations of International Macroeconomics. The MIT Press, Cambridge.
- OLCOTT, M. B.–ASLUND, A.–GARNETT, SH.W. (szerk.) [1999]: Getting it Wrong. Carnegie Endowment for International Peace, Washington.
- PARK, Y. CH. [1990]: A gazdaság liberalizálása. Dél-Korea és Tajvan tapasztalatai. Külgazdaság, 34. évf. 8. sz.
- RIESE, H. [1990]: Geld im Sozialismus. Metropolis Verlag, Marburg.
- ROBINSON, E. (szerk.): [1960]: The Economic Consequences of the Size of Nations. MacMillan, London.

- RODRİK, D. [1998]: Why do more open economies have bigger government? *The Journal of Political Economy*, 106. évf. 5. sz. 997–1032. o.
- ROGOFF, K. [1996]: The purchasing power parity puzzle. *The Journal of Economic Literature*, 34. évf. 2. sz. 647–668. o.
- ROGOFF, K. [1999]: International institutions for reducing global financial instability. *The Journal of Economic Perspectives*, 13. évf. 4. sz. 21–42. o.
- ROTSCHILD, K. W. [1944]: The small nation and world trade. *The Economic Journal*, 54. sz. 26–40 o.
- ROTYIS JÓZSEF [2000]: A remény diadala. *Figyelő*, 44. évf., 33. sz.
- SAMUELSON, P.–NORDHAUS, W. [1987]: *Közgazdaságtan, I–III. kötet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.*
- SCHULER, K. [1999]: The problem with pegged exchange rates. *Kyklos*, 52. évf. 1. 83–102. o.
- SELM, B. VAN [1994]: *The Economics of Soviet Break-up.* Routledge, London.
- SCHULZE, G.–URSPRUNG, H. [1999]: Globalisation of the economy and the nation-state. *The World Economy*, 22. évf. 3. sz. 295–352. o.
- SKAPINKER, M. [2000]: Marrying in haste. *The Financial Times*, április 12.
- SOLOW, R. [2000]: Towards a macroeconomics of the medium run. *The Journal of Economic Perspectives*, 14. évf. 1. sz. 151–158. o.
- SOÓS KÁROLY ATTILA [2000]: Strukturális fejlődés a feldolgozóiparban a piacgazdasági átmenet idején. *Külgazdaság*, 44. évf., 7–8. sz., 15–51. o.
- SRINIVASAN, T. N. [1986]: The costs and benefits of being a small, remote, land-locked or mini-state economy. *The World Bank Research Observer*, 1. évf. 2. sz. 205–218. o.
- SZABÓ KATALIN [1999]: Hierarchiák szuperversenyben. *Vezetéstudomány*, 30. évf. 1. sz.
- SZÉP ILDIKÓ [2000]: Rajtaütésszerű frigy. *Figyelő*, 44. évf. 33. sz.
- TORSTENSSON, J. [1998]: Country size and comparative advantage: an empirical study. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 134. évf. 4. sz. 590–611. o.
- VANHOUDT, P. [1999]: Did the European unification increase economic growth? In search of scale effects and persistent changes. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 135. évf. 2. sz. 193–220. o.